

*Ковальова Я. В.,
доцент кафедри германської філології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

НАРАТИВНА ПОЛІФОНІЯ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ТРИЛОГІЇ ЕЛІАСА КАНЕТТІ

Анотація. У статті досліджені наративні стратегії авторської самопрезентації в автобіографічній трилогії австрійського письменника Е. Канетті, проаналізовані часопросторові координати оповідної площини, висвітлено модальну поліфонію авторських інтенцій.

Ключові слова: хронологічна структура, хронотоп, наративний прийом, поліфонія, авторська інтенція.

Постановка проблеми. Літературознавча категорія наративності як «поетика події» (Н. Д. Тмарченко) завоювала сталий інтерес науковців і продовжує дивувати невичерпними можливостями щодо сюжетно-оповідального дискурсу. Наратологічна увага до художнього твору апелює до комунікативного аспекту події, що розповідається, та уможливує розширення меж прочитання художнього твору. Суголосним до вивчення сучасних наративних стратегій уявляється зосередження на специфіці наративної побудови добре відомого в широких колах європейського читача автобіографічного роману австрійського письменника Е. Канетті, представленого трьома томами «Врятований язик» (1975), «Смолоскип у вусі» (1982), «Гра очима» (1985). Висвітлення специфіки наративної організації трилогії в повноті її складових не лише відображає художньо-філософський і водночас документальний задум складного твору, але й уможливує проникнення у багатозначні структури авторської свідомості оповідача, що переломлює родовий феномен події, та може бути розглянуто в контексті збагачення знань про наратологічний досвід сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробки, викладені в статті, спираються на вагомі досягнення в галузі сучасної наратології, що представлені в роботах Ж. Дерріди, Ж. Женетта, Н.Д. Тмарченка («Теоретична поетика: поняття та визначення»). Розглядаються також результати спеціальних наукових студій зарубіжних канеттізнавців Ф. Айглер, Д. Барноу, П. Нааб, І. Боозе, М. Болляхера, які розробили комплекс питань про прийоми структурування біографічного матеріалу, семантику заголовків, сюжетні техніки. Враховані плідні знахідки досліджень вітчизняних учених Т. Гаврилів, А. Цяпи, які звертаються до вивчення специфіки новітніх наративних структур в австрійській літературі. Однак, для проникливого прочитання художнього світу на сторінках автобіографічної трилогії Канетті вбачаємо за необхідне осмислення структурної побудови оповіді як поліфонії наративних стратегій, що плідно взаємодіють у єдиному авторському духовному просторі.

Метою статті є дослідження специфічного поєднання різноманітних наративних стратегій автобіографічного оповідача Е. Канетті, висвітлення різновекторного прочитання біографічного матеріалу в контексті сучасної автору культурно-філософської думки.

Виклад основного матеріалу. В контексті оповідних стратегій мемуарного письма автобіографічний текст розгортається послідовно з погляду хронологічного відображення подій і водночас відрізняється багатством та різноманітністю

інтегрованих оповідальних стратегій, які організують «подію розповіді» (М. Бахтін).

Сюжетну своєрідність автобіографічної трилогії Канетті визначає переплетення багатьох провідних подієво-оповідних ліній. Упорядкування фактів відзначено послідовним дотриманням принципу хронологічної будови оповіді. Події розгортаються в точно визначеному оповідачем-хроністом топосі і темпусі: влітку 1907 року Карлсбад згадуються як перша часопросторова ознака, «15 липня 1937 року померла моя мати» – цією трагічною датою завершується третій том спогадів Канетті. З аналогічною точністю оповідач сповіщає про численні події, які, як правило, прив'язані до переїздів в інше місце, що фіксується в назвах глав «Рушук 1905–1911», «Манчестер 1911–1913», «Відень 1913–1916» або «Відень 1924–1925». Так вибудовується найважливіший вимір оповіді автобіографії – її наростаючий, заповнювальний, спрямований до сучасності вектор особистого «я». Часопросторові координати зрощені з внутрішнім світом оповідача і своїм ритмом неподільні з його індивідуальним досвідом, унікальним саме усвідомленням власної причетності до часу і простору, що проживаються і переживаються суб'єктом не як безособовий континуум, а каузально-суб'єктивно зумовлений. В цьому відчутна подієво-процесуальна модальність інтенціонального простору мемуарів. Окрім ідеї «початку» нового для героя Канетті відрізка життя, в датуванні важливим уявляється осмислення ним життєвого досвіду і духовних етапів внутрішнього розвитку, як це відображено в назвах до другого тому: «Інфляція і безсилля. Франкфурт 1921–1924», «Школа слухання. Відень 1926–1928». У третій частині трилогії спостерігається ситуація іманентного «розчинення» власне титульної хронології – датування виключене з назв глав, хоча топонімічне орієнтування зберігає для оповідача значення суттєвого моменту його життя: «В її майстерні на оперній вулиці 4 <...> в центрі міста <...>» [5, с. 144] або «Рік 1935 розпочався для мене в льоді і граніті» [5, с. 164]. Ідея створення власного літопису володіє оповідачем, який намічає своєрідну траєкторію темпорально-просторової стратегії викладу – від фіксуючої кожну деталь давно минулих днів історії, за допомогою якої оповідач намагається утримати об'єктивний погляд, немовби щоб захиститися від владної призми дитячих суб'єктивних вимислів, до послаблення зовнішньої хронологічної цензури в більш пізніх спогадах, де вагомість життя вимірюється виключно ментальними подіями і усвідомлюється як єдиний духовний обшир, що не потребує і не вимагає меж.

У рамках хронотопічної структури оповіді відзначаємо лейтмотивну опозицію «тоді – тепер»: «Тоді я цього не розумів» [4, с. 66], «до сьогодні я цього не знаю» [6, с. 13], «сьогодні я віддав би ще більше за те, щоб дізнатися <...>» [5, с. 169]. Крім того, що темпоральні прислівники-маркери утворюють своєрідні зовнішні границі, покликані окреслювати контури меншого за дійсний наративного часу, своїм співвіднесенням вони скоріше скріплюють, а не розводять

відповідні часові (тобто, духовні) площини. Невирішеність для сьогоденного оповідача загадок і проблем минулого намічає перспективу майбутнього («<...> я ще не міг передбачити, з яким захопленням буду я читати одного дня «Зеленого Генріха»» [5, с. 236]), що формує уявлення про темпоральне перебування суб'єкта оповіді одночасно у минулому, сучасності та історичному майбутньому.

Єдиний зміст часопросторового континууму (за М. Бахтінін) в трилогії Канетті набуває специфічної ознаки висвітлення зсередини. Щільне використання топонімів сприяє цілісності художнього образу авторського світу, архітектонічно впорядкованого ідеєю каталогу (принцип бібліотеки) – «<...> фігури, імена <...> утримати все в собі роздільно» [3, с. 66]. У світлі подібного трактування внутрішнього, ментального порядку локус і темпус в мемуаристиці реалізують оповідні інтенції, спрямовані на чітке визначення місця і ролі кожного окремого біографічного факту в художній картині світу мемуариста.

Хронологічне розгортання оповідного плану спирається на концентричне відновлення під час пригадування певних, як уявляється, найбільш визначних та вагомих для життя «я» доленосних подій, якими стали рання смерть батька («<...> мене ніщо так не займало, як ця смерть» [4, с. 74]), зіткнення з феноменом «маси» («я часто пробував знов і знов наблизитися до того дня» [6, с. 232]), тема Рушчука як благословенного топосу дитинства («Все, що я пережив пізніше, вже одного разу відбулося в Рушчуку» [4, с. 11]), – оповідна логіка суб'єктивного перетворює минуле блаженство локусу в онтологію довічності. Виразним прийомом концентричного викладу може вважатися постійно оновлювана зсередини версія смерті батька: глава з назвою «Смерть батька. Остання версія» [4, с. 71–78] в першому томі утворює своєрідне оповідальне коло з главою останньої книги з аналогічною назвою «Остання версія» [5, с. 208–215]. Якщо на змістовому рівні повернення до питання про причини сімейної трагедії пояснюється віком героя і його природною нездатністю осягнути істину версії «зради батька матір'ю в мові»: «<...> sie schuldig <...> war, denn sie hatte Worte in dieser Sprache erlaubt» («вона була <...> винною, тому що дозволила сказати слова цієї мовою» [5, с. 211]), то в композиційному плані автор досягає, як справедливо відмічає А.Г. Цяпа, «циклічної побудови». Дослідник робить з цього спостереження висновок про набуття твором міфопоетичного «вічного повторення» [2, с. 35], про відмову від прямолінійності, монофонічності біографічного руху, що, в свою чергу, формує уявлення про неоднозначність, відкритість, неосязність як категорії авторського і, взагалі, людського життя, характеризує об'єктивованість нарративу. Погоджуючись з ідеєю поліфонії, слід водночас відмітити, що, як і в будь-якій автобіографії, проблема ваги власне художнього спонукає співвіднести оповідний цикл не тільки з міфологічним архетипом оновлення, але й з більш сучасною логікою свідомості провини і притаманним їй замкнутим колом болю і безнадійності, тобто епістемологічна модальність поліфонічного біографічного руху обов'язково повинна бути врахована під час розгляду специфіки нарративу і позиції наратора.

Для автобіографічного оповідача Канетті справедливе уявлення про постійно розкутий, програмований як нескінченний потенціал духовного розвитку оповідного об'єкта, який відображається в низці епізодів за принципом змістовного «нарощування» (Steigerung) [7, с. 40] певних тематичних моментів оповідного ядра. Це представлено в аналізі еволюції мовного мотиву через епізоди і ситуації загрози позбавитися язика, замаху на кухню з приводу приховування нею знань про шкіль-

не письмо, мотиви магії мови батьків, відродження героя – як фізичне воскресіння батька після опіків, так і духовне (історія оволодіння німецькою мовою), що зумовило «глибинну природу канеттівської німецької мови» [7, с. 40]. Проте поряд з динамікою «нарощування» необхідно акцентувати увагу на паралельному, розгалуженому і більш статичному з точки зору нарративної реалізації процесі множення оповідачем відтінків, нюансів, векторів, аспектів, якими та чи інша тема збагачується поступово, відповідно до духовного зростання автобіографічного героя, що відображає специфіку світосприйняття, розширення об'єкту бачення, бажання охопити повноту реальності і у такий спосіб досягнути достовірності.

Відзначена оповідна стратегія концентричної інтеграції не зводиться до технічного прийому. Традиційно такі риси канеттівської оповідної структури як повторюваність, варіювання, метафоричність, можуть бути введені в широкий контекст літературної практики, що сягає епохи бароко (техніка «стереоскопічності») та переосмислюється в деконструктивістському концепті «еліпсу», «невидимої недостачі», про який Ж. Дерріда в книзі «Письмо та відмінність» зазначав: «Після того, як коло обертається, як об'єм обмотується навколо себе, як книжка повторюється, її тотожність собі самій набуває непомітної відмінності, яка дає нам змогу ефективно, строго, тобто потай, вийти із закриття. Подвоюючи закриття книжки, її роздвоюють» [1, с. 593]. Відомо, що під книжкою Дерріда розуміє письмо, текст. Повторюючи його, повертаючись до нього, тобто оновлюючи вже одного разу викладену лінію оповіді, можна уникнути «замкненості» – того стану, з яким не мирився цілеспрямований оповідач Е. Канетті, осмислюючи свій нарративний проект як динамічний концепт – «ідентичність не є затверділість, замкнутість, життя біжить, ми постійно рухаємося» [8, с. 99].

Персональна постать оповідача окреслює контекст простої організації історій життя, що в теоретичному відношенні може підпадати під модель нарративу, визначеного сучасними літературознавцями як «модифікований хронотоп дороги» (Н. А. Ніколіна). Пересування героя у широкому європейському просторі і осмислення оповідачем залежно від цього подій, переважно духовного досвіду, уможлиблює втілення авторських інтенцій, спрямованих на створення максимально об'єктивованої «я-розповіді», осмислення якої може викликати розбіжні наукові інтерпретації.

Висновки. У мемуарному творі Канетті використовує нарративну форму, в якій реалізуються традиційні опорні для жанру принципи конструювання «я-сповіді» з характерною для неї осяжною дистанцією між суб'єктом та об'єктом оповіді. Огляд власного життя обумовлений не «кінцевим моментом», а часовою площиною, в якій перебуває письменник – біографічний автор. Телеологічна організація тексту, побудованого на принципах селекції, презентації та інтерпретації, підтримується хронологічним упорядкуванням біографічних фактів. Водночас, як і в кожного великого майстра, в природі канеттівського нарративу трилогії межують традиція і самобутність. Проблематизація однозначного підходу в тлумаченні багатомірності сенсу життя на сторінках автобіографічної трилогії Канетті унаочнюється в процесі використання оповідачем різноманітних нарративних технік, що свідчить про специфічність авторської свідомості мемуариста, яка виступає своєрідним «фокусом», поєднуючи всі організаційні інстанції тексту.

Багатозмістова хронотопічна побудова мемуарів австрійського письменника – це не лише площина нарративних

інтенцій автора. Перспективним напрямком подальших нарратологічних досліджень можуть стати техніка фрагменту, символічність та метафоризм, візуально-семантична модель тексту мемуарів Канетті в контексті сучасних оповідних стратегій.

Література:

1. Деррида Ж. О граматологии / пер. с фр. и вст. сл. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. 520 с.
2. Цяпа, А. Г. Біографія і автобіографія: діалог про найвищу інстанцію: (на матеріалі творів У. Самчука та Е. Канетті). Слово і час. 2006. № 7. С. 35–40.
3. Canetti E. Die Provinz des Menschen. Frankfurt/M.: Fischer Verlag, 2003. 368 S.
4. Canetti E. Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend. Frankfurt/M.: Fischerverlag, 2000. 333 S.
5. Canetti E. Augenspiel: Lebensgeschichte 1931–1937. Frankfurt/M.: Fischerverlag, 2001. 306 S.
6. Canetti E. Die Fackel im Ohr. Lebensgeschichte. 1921–1931. Frankfurt/M.: Fischerverlag, 2000. 348 S.
7. Durzak M. Canettis Lebensroman: Zu einigen Prinzipien seiner Darstellung: 2 Band. Band 1. Autobiographie zwischen Fiktion und Wirklichkeit. Röhrling: Universitätsverlag, 1997. S. 29–47.
8. Hanuschek S. Elias Canetti: Biographie. Wien: Carl Verlag, 2005. 800 S.

Ковалева Я. В. Нарративная полифония автобиографической трилогии Элиаса Канетти

Аннотация. В статье рассмотрены нарративные стратегии авторской самопрезентации в автобиографической трилогии австрийского писателя Э. Канетти, проанализированы темпорально-пространственные координаты повествовательного ряда, раскрыт смысл модальной полифонии авторских интенций.

Ключевые слова: хронологическая структура, хроно-топ, нарративный приём, полифония, авторская интенция.

Kovalova Ya. Narrative polyphony of the Elias Canetti's autobiographical trilogy

Summary. The article deals with the narrative strategies of author's self-presentation in the autobiographical trilogy of the Austrian writer E. Canetti, analyzes the temporal-spatial coordinates of the narrative series, reveals the meaning of the modal polyphony of author's intentions.

Key words: chronological structure, chronotope, narrative reception, polyphony, author's intention.